

KIS-591 – E sigur La. uorsum, prorsum

(GE – 23 07 98)

“En amzer-hont, ar Romaned a ijinas an eeunenn...” Evel se e teraoufe ur vojenn, *Sketla* an impalaerded. A-raok ar Romaned, anat, e rae ar bobloù all gant linennoù eeun, en o hentoù, en o adeiladoù, en o zraezoù pemdeziek. Padal, ganto eo e teuas da istorek ar berrañ treug eus ur poent d'unan all. An holl bobloù, hag int en o zouez en derou, a roe lec'h d'an diwel e-kreiz ar bed hewel e rezh an neved, ar c'helc'h nevet, diazez kentañ ha diwezhañ kement tra oa. Ijinadenn vras ar Romaned e voe, n'eo ket diverkañ ar c'helc'h nevet, met dilec'hiañ diazez ar bed, ober anezhañ ur greizenn beurehewel, an *Urbs*, ereet outi pep poent eus an alvez. An Istor a baoueze a dreiñ e-barzh kant an doueoù evit heuliañ an hentoù bannet war an *orbis terrarum* gant an Impalaer.

E-doug va bugeliezh e'm eus klevet anv eus *la Voie romaine*, aet d'ur garront a-dreuz d'ar *Chênaie* o valirañ a-zioc'h bourc'h *Saint-Carreuc*. Met n'eo ket hepken er roudoù eus ar seurt strewet dre an douaregor e lenner an hanez. En hon c'homzoù pemdeziek emañ garanet ivez. E latin, evel e yezhoù all, e oa diskennadoù eus Ie. ***u9erto-** e rezh **uerto** (**uorto**), **uerso** (**uorso**) "treiñ, distreiñ, treiñ-distreiñ, ober treiñ". Torret e voe ar c'helc'h pa zeuas ar rakger **pro#-** dirak an adverb deveret **uorsum** "troet ouzh" da c'henel an adverb **prorsum**, **pro#sum** o talvout "war-raok, war-eeun, diouzh ul linenn eeun". Roudoù hanezek hep mui aet anniñv e gwriad ar yezhoù ? N'eo ket, ac'hoel n'eo ket bepred. C'hoarvezout a ra da reoù anezho bezañ lec'h un dialusk niñvek o c'hougorzhañ hep gouzout dimp hon istor. Un dialusk istorek eo roll ar brederouriezh lakaat war wel.

Ne'm bije ket boulc'het seurt mojenn an impalaerded ma ne vije ket an dilec'hiadur impalaerel roman o reuziañ hon buhezioù c'hoazh e dibenn an eil milved — ha kalz en tu all d'an impalaerouriezh armerzhel ha politikel a voe *tarte à la crème* dispac'herion an 20^t kantved. Kent mont pelloc'h koulskoude e karfen arbouezañ adarre ur poent eus ar c'heñverioù etre al lavar hag an istor ha ne oufen en amboaz nemet menegiñ arroudoù eus ar gentel roet gant MERLEAU-PONTY er

*Collège de France*¹ ma tavee da savlec'h HEIDEGGER² war al lavarout hag an dezevout : “N’eus ket anv da dreuzfurmñ ar brederouriezh e geriadur gerdarzhel. Hon dezevout ne vev ket diwar ar gerdarzh ; hemañ ne dalvez nemet da gevaraezañ dezevout (*bedenken*) an anien endalc’het (*Wesens verhalte*) hag ar pezh a ra ar gerioù kel anezhañ en un doare andispaket (*unentfaltet*) — Gouskor, gwilc’had (*Wink*) evit an Dezevout, ha n’eo ket darbennadur un devez piaouet gant ar gerioù.”³ E lec’h all e keveneb MERLEAU-PONTY “ar gomz wezhius” (“*la parole opérante*”) ouzh “al lavar divriet (*déchu*), dafar sonel pe yezhel [...] a glasker displegañ e arc’hweladur dre zefraouerezh”⁴. Gant gerioù all, e’m striv da zezevout ar blegenn ma emañ e taolan ur frazenn war ar paper ; o tistreiñ war ar frazenn-se e kavan enni un devez, ur skoulmadell dezevoù kentoc’h, fraezh pe fraeshoc’h ; daoust ha *va* dezevoù int, ar meleour eus *va* dezevout ? Tamm ebet. D’ar muiañ e c’hallan lavarout ne vije ket eus ar frazenn hepdon, peogwir e’m eus hi skrivet, hogen dre leterc’had hepken e tisklerian ez eus enni traoù a zo pe a oa ennon — daoust ha n’eo ket c’hoari gant ar ger *lec’h* lavarout ez eo ar frazenn *lec’h* an dezevoù ez on me al *lec’h* anezho ivez, e berr : ez on me *lec’h* an dezevout anezhi ? Ha n’eo ket bale war ribl un islonk ? A-du-rall, daoust ha dezrann ar frazenn, ger goude ger da gentañ, da c’houde en he fezh, en he *struktur*, a zigejo ur c’horf a zezevoù ergorel ken spis ma’z ay diezhomm pep kel eus aozer ar frazenn hag a’r blegenn m’emañ ? A dra sur, nann kennebeut. D’ar muiañ e lavarimp ez eus etre ar gerioù hag ar frazenn, etre ar frazenn hag an dezevoù keñverioù a c’housskor, a wilc’had, met n’eus ere savelek ebet — o tiskoachañ un islonk all, kemparzhed d’egile, ouzh hon c’hondaoniñ evel egile d’un disentez : al lamm pe, evel a lavaromp c’hoazh : al *lank*. Pell emañ enta diouzh ar reizhiadoù darbenn-dezren ma rikler dien a arunderc’had da arunderc’had, kentoc’h ez eer a nadiñ da nadiñ dre sevel war an taol treuzelloù bresk al leterc’hadoù hep gouzout nepred en a-raok da ven e tifourkint mar chañs dezho difourkañ. Amjestrat kerzhed eo enta hini ar preder pa striv da nesaat d’al lavar. A gement-mañ moarvat e ra anv MERLEAU-PONTY oc’h addisplegañ HEIDEGGER pa skriv : “Unan eo orin al lavar hag orin an den : arial,

¹ *Notes de cours 1959-1961*, Gallimard, 1996 [teskanvet amañ NdC].

² *Vorträge und Aufsätze*, G. Neske, 1954, pp. 172 hh. [teskanvet amañ VuA] ; tr. gl. A. PREAU & J. BEAUFRET, *Essais et conférences*, Gallimard, 1958, p. 205-206.

³ “Il ne s’agit pas de transformer la philosophie en dictionnaire étymologique. Notre *Denken* ne vit pas de l’étymologie ; elle ne sert qu’à *bedenken* (donner à penser) les rapports d’être (*Wesens verhalte*) et ce que les mots nomment d’une manière indivise (*unentfaltet*) — Appui, *Wink* pour le Penser, et non réception d’une pensée possédée par les mots” (NdC, p. 128).

⁴ “la parole opérante”, “le langage déchu matériel phonique ou linguistique. On essaie d’en expliquer le fonctionnement par réanimation” (NdC, p. 126).

gwengel, rin ez int o daou.”¹ Pa zodan ur c'heñver etre eskoridigezh La. *prorsum*, eeunder an hentoù roman hag ar plaenaat impalaerel, ne glaskan ket e brouiñ dre arguzennoù a yezhoniezh, a istorouriezh pe a zenoniezh : soliañ a ran war devoudoù gwerc'hel, hogen ar c'heñver etrezo a zodan nann evel disoc'h un dezren met evel frouezh ul leterc'hañ. Klaoustre a ran : an dreuzell vresk a savan pe a ziflosko, pe a zifourko en ul load ma tispako dremmwelioù all. Rak prederouriañ ned eo nepred dienaat, reiñ tro d'an devezout eo pe, evel ma skriv c'hoazh MERLEAU-PONTY, zo “komz wir o tegas an amgen d'ul « load », n'eo ket da sterioù”².

Devoudoù gwir eo ar re ma loc'han diwarno pa lakaan e talvez ivez La. *uerso*, *uorso* : "reiñ sterioù all d'ar gerioù", La. *uersu(s)* : "ervenn ; linenn, renk ; linenn skritur ; gwerzenn", La. *prorsus* : "troet en ul linenn eeun", *prorsa*, *pro#sa* : "komz plaen", hervez bomm APULEIUS meneget gant ar *Gaffiot* : “*prorsa# et uorsa# facundia#*” (“e komz plaen hag e gwerzennoù”) hag an adanv deveret La. *pro#sa* (“*cus* : "e komz plaen" ha, pennanvaet : "komzer plaen").

Ar yezhour amañ a c'houlenñ rank. Pe zaouadoù adanvioù lakaat a-dal d'an daouadoù *barzhoniezh*, *gweud / komz plaen* ; *barzh*, *gweudour / komzer plaen*, *plaenour* ? An eeunañ e ve moarvat *barzhel*, *gweudel / plaenel* ; *barzhek*, *gweudek / plaenek*. Koulskoude ne gilfen me ket rak an daouadoù *poetri / proz* ; *poet*, *poetrian / prozer*, *prozour* ; *poetel*, *poetriel / prozel* ; *poetek*, *poetrik / prozek*, *prozaek*. Loazioù ar re-mañ na vent ket da implijout forzh penaos e mod skrivagnerion a glask hepken daskenaat o frazennadur hep damant d'an devezout ; da bep hini e rekourfed hepken war-benn deouezañ arster pe arster.

Ar barzh zo an hini a dro war gelc'h, a ra tro an traoù ha den ne oar, eñ da gontañ, da belec'h ez a — an hini ivez a ro sterioù all d'ar gerioù. Ar c'homzer plaen, en eneb, a ya rag-eeun d'an traoù, a ouenn ma'z eo gant ar re a dres en douaregor treugoù eeunregek, hentoù roman, gourhentoù, mor-, aer- hag egorlinennoù, a blaena sol an tremenioù dre glazañ ar runioù, dre geviañ ar menezioù. Daoust hag ar blaenaerion avat — ar re da skouer a zalc'h en he sav an impalaerded amerikan — a lez ur plas gant ar varzhed ?

Hogen ober eus ar barzh “an hini a dro war gelc'h” hep mui a gasfe da gontañ barzhed a viliadoù, adalek an derviched troiat betek hon randonerion ganton. Pell

¹ “L'origine du langage et l'origine de l'homme sont la même chose et sont toutes deux violence, mythe, secret” (NdC, p. 135).

² “Vraie parole introduisant l'autre à un « site », non à des significations” (NdC, p. 123).

diouzh ma ve direet ar varzhoniezh d'ar *uerso*, e tiskouez he istor e vez hi a-viskoazh o tiflukañ a greiz un tennder etre *uorsum* ha *prorsum*, spered plaen al lezenn o tont da stourm enni ouzh spered *uersa(t'(lis* ar barzh, da ventañ e vouezh, da renkañ e *uersu(s* e linennoù ingal, ar barzh avat oc'h ersaviñ, o tistrec'hiñ al lezenn dre e droioù ijin, troioù ijin na reont berzh neoazh nemet sonnet gant ul lezenn eskoret diouto evel “o” lezenn... Soñjomp er surrealourion oc'h embann, ur wech distaolet reolennoù ar glaselezh, sujañ da zestrizhoù anpiaouekadus an diemouez hag ar skrivañ emgefreak. Koun hon eus ivez eus pedenn Maodez GLANNDOUR : “Eus spered ar c'hempouez, eus ar werzenn c'hwec'h ha c'hwec'h mouezhiadenn da viken, hon dieub, Aotrou”¹. An dieubidigezh arc'het ne dalveze nemet evit ar brezhoneg, rak pell 'zo o doa barzhed ar yezhoù all, ar surrealourion pergen, he c'hefleuniet. Barzhed Breizh, goude bezañ bet e piaou d'ur reizhiad werzaouiñ ma'z ae kenstourm an ijin hag al lezenn pelloc'h marteze eget e nep yezh, oa kouezhet dre zisevenadur e drevezerezh ar werzaouriezh c'hallek klasel endra gendalc'he ar varzhed c'hallek gant o hent, uveloc'h met didroc'h. Heuliañ ar re-mañ en degouezh evel ma rae Maodez GLANNDOUR oa emzizober eus pouez marv amprestoù an tremened ha merkañ d'ar varzhed vrezhonek ur poent loc'hañ en o amzer.

Diac'hinad ar varzhoniezh, nad eo a-benn ar fin nemet diac'hinad al lavar — *lovgo*” na c'hell mont e-maez ar *fuvsi*” nemet o chom e-barzh — zo e-kreiz damant prederourion an 20^t kantved. En holl sevenadurioù e roer un anv da bennaenn ar varzhoniezh ; er predenegoù : Kb.Br. *awen*
(< **a*

u
9

(*e*)- "c'hwezhañ"), Kb. *gwawd*, Br. *gweud* (< **u9a#t-*, *u9o#t-* "c'hwezhiad, awen"), La. *sp''#r''(tu(s* "c'hwezh, awen", La. *ua#te#s* (a un orin gant Kb. *gwawd*) "darginiad, diouganer, barzh", Hb. *ru^ah9* "c'hwezh, anal, spered", keal adkemeret gant ar Gristeniezh da arouezañ trede person an Dreinded, andon ar rad. Keal kouezhet en hon sevenadur e renk al leterc'hadoù marv, meneget peurliesañ dre fent evel ma lesanver *poet* ur farouell en aferioù endra reer ur *poetpoet* eus ar barzh.

BOUT HA KOMZ

¹ *Komzoù bev*, Skridoù Breizh, 1949, p. 70.

En notennoù kavet e dilerc'h MERLEAU-PONTY ma priente e leadurioù war al lavar hag an arz e heuilh testennoù HEIDEGGER nemet en en santer o riklañ anebeudoù, o tibradañ etrezek ur mennoz personel, dezevoù HEIDEGGER o vont da c'houzskor d'e holc'hoù, ken ne ouzer ket bepred hag ar frazenn-mañ-frazenn zo un addispleg eus ar prederour alaman pe ur brederiadenn en e sigur.

Heidegerek rik eo :

“*Emañ ar bout e tu ar gomz ha n'eo ket e tu ar pezh a gomzer anezhañ*”

“L'être est du côté de la parole et non du côté de ce dont on parle”
(NdC, p. 123)

hogen :

“*Anratozhiek eo hon gerioù eztaolusañ. Komz a reont ennomp*”

“Nos mots les plus expressifs sont non délibérés, parlent en nous”
(NdC, p. 123)

a ve sinet koulz gant HEIDEGGER, koulz gant MERLEAU-PONTY ha, gwir eo, gant LACAN.

El lec'h ma laka re all *doueoniezh* e laka HEIDEGGER *boudoniezh*. Ar *Baradoz kollet* a wisk gantañ furm ar *Bout ankouaet*. Pa ra Aviel Yann anv eus *al Logoz a zo ouzh Doue hag a zo Doue*, e komz ar prederour eus *al lavar a zo annez ar Bout*. Alese keñver dibar al lavar ouzh an traoù :

“*Gwir eo, boazet eo hon Preder, a-werso, da zodiñ anien an dra en un doare re skars. An disoc'h zo bet, a-hed ar preder kornogat, ez intenter an dra evel un X dianav, gwisket warnañ perzhioù merzhadel. Alese, kement a zo piaouet endeo gant aroz¹ unvanus an dra a seller evel un ouzhpennad degaset da c'houde.*”

¹ Al. *wesen* zo ur verb dilezet en arver pemdez o talvout "bout, bezañ o c'hoarvezout". Ar furm pennanvaet *Wesen* zo kevatal e yezh klasel ar brederouriezh da La. *essentia* hag e dreiñ a reer dre Br. *anien* ; koulskoude, pa wisk an arster "pezh a zo da gavout" a-gevenep d'ar "pezh a zo da welout" e kavan mat kinnig Br. *aroz* (kv. Kb. *aros* [*<*ari-upo-sthā*] "to remain, dwell, stay ; stand still"), bn. *aro-* & g.-*ioù*. Er c'hemeradur-se e reer e galleg da heul Gilbert KAHN gant *ester, estance* (kv. hGl. *ester* [*<La. stare*]) "se tenir debout, demeurer, séjourner", *estance* "action de se tenir debout ; séjour, demeure ; état, situation". "*Sein west als Erscheinen*" (*Einführung in die Metaphysik*, p. 77) a drofen : "*Ar Bout a aro evel anadiñ.*" En arroud a-zioc'h e'm eus kredet treiñ reveziadenn gantañ Al. *Wesen* dre Br. *anien*, an eil dre Br. *aroz* endra ra MERLEAU-PONTY en daou zegouezh gant Gl. *être*.

“Il est vrai, notre Penser est habitué, depuis longtemps, à poser l'être de la chose (*Wesen des Dinges*) d'une manière trop parcimonieuse. La conséquence, dans le cours de la pensée occidentale, a été que l'on se représente la chose comme un X inconnu, revêtu de propriétés perceptives. De là, tout ce qui appartient déjà à l'être (*Wesen*) unifiant (*versammelnde*) de la chose est considéré comme une adjonction surajoutée ultérieurement.” (NdC, p. 125.)

“An envel ne zeu ket goude taol da sammañ war ur beziad diskuliet endeo un arouezadur pe ur merk galvet ger, hogen a-c'hin : ar ger eo, kollet ganti bri an arialezh² uhel hag andoniek ez eo ezvoulc'h³ ar Bout, a gouezh d'ar renk a arouez eeun, hevelep ma emsil an arouez d'he zro etrezomp hag ar beziad.”

“La dénomination ne vient pas ultérieurement charger un étant déjà révélé d'une désignation ou d'une marque appelée mot, mais inversement : c'est le mot qui déchoit de la haute et originaire opération violente (*Gewalt-tat*) qui est l'ouverture de l'Être (*Eröffnung des Seins*) à la condition de simple signe, de telle sorte que le signe à son tour se glisse entre nous et l'étant” (M. HEIDEGGER, *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, 1952, p. 131 ; tr. gl. MERLEAU-PONTY, NdC, p. 126).

Nesaat a reomp da unan eus dodennoù pennañ HEIDEGGER : ar Bout a annez el lavar, al lavar zo ti ar Bout. Al lavar o kounañ e c'hannedigezh eo ar varzhoniezh, ar barzhiñ (*Dichten*), alese an darempredoù, war an dachenn a c'haller lavarout, etre lavar ha Bout :

“N'eus dezgeriad ebet, derc'hennad ebet eus ar bout, ne dalvez ket : ar bout zo dreistlavar e kement ma'z eo trehontus [...] — a dalvez : an dezgeriañ, an derc'hennañ zo dre bennaenn e-maez stad da lavarout ar Bout, dre ma'z int dedaoladoù eus ar Bout, goubarzheladoù eus ar Bout. Ar Bout a annez el lavar, zo al lusker anezhañ ha setu perak ned eo ket diraezet gant al lavar evel amkan [...].

² Al. *Gewalt* zo dezhañ etre re all ar sterioù "galloud, feulster" ; hini ebet ne hañval dereout e testenn HEIDEGGER : kel zo eus ur galloud tralenat, kevelep e par ar Bout d'an hollc'halloud e par Doue ; alese e kinnigan korvoñ Br. *arial* (kv. Kb. *arial* [*< ar + gâl*]) ha deouezañ Al. *Tat* dre al lostger *-ezh* (*< *-aktā*).

³ Al. *eröffnen* a dalvez "digeriñ en un amboaz", sk. : *einen Kredit eröffnen*. En degouezh-mañ ez eo amkan digoridigezh ar Bout reiñ bout, aroz d'ar beziadoù. E se e kinnigan ober gant Br. *ezvoulc'hañ*, bet arveret c'hoazh da dreiñ Gl. *déhiscence* er ster a ro dezhañ MERLEAU-PONTY end-eeun (sl. KIS-524, La-11, p. 124).

“Ar bout aroüs n'eo ket amkan an dezgeriañ. Nemet ez aro er gomz. Bez' ez eus ur gomz eus ar Bout — komz na lavar ket ar Bout er ster ma lavarer ur beziad a vez¹ ; ar Bout ne vez ket — komz a ro.

“Petra vo an kez komz ? Ne vo ket dezgeriañ. En ur varzhoneg, ar frazenn « aet eo al loar da guzh » ned eo ket un dezgeriad. Kel zo da zegas, da stalañ un « elfenn » (er ster dour, neñv, h.a.). Ar bout zo un elfenn eus ar seurt, elfenn an elfennoù — Kv. ar bugel o lavarout « al loar » e-lec'h : « al loar a welan » — Arzaelañ hevelep keal a'n « tavintent » o raklakaat an dezgeriañ evel lavar destlek. Lavar « keveldrevnat » ha nann « kendrevnat² » Parmenides. Termen andik a-du-rall : komz a ra an esaou etre ar gerioù. Dre se, seurt komz ragardaoladel n'eo ket dezgeriañ war un diarhebed³, eztaoliñ ur buhezad eus an deheber, bez' ez eus anezhañ (a-gevenep da « emzvizout » — ar c'hendehaezer er c'henbrezeg) deren an amgen « e-barzh an arozva⁴... ma teu dioutañ pep hini eus o c'homzoù ». N'eus ket anezhañ un eztaoliñ buhezadoù, met ul load, ul lec'h, un ensavadur padus, un ijin¹ nad eo ket kennevin d'an devezour e unan : « devezour ebet, barzh ebet kennebeut, ne emvez e unan ».”

“Il n'y a pas d'énoncés, de représentations de l'être, ne veut pas dire : l'être est indicible dans le sens d'un transcendant [...] — veut dire : l'énoncé, la représentation sont par principe hors d'état de dire l'Être, étant des productions de l'Être, des particularisations de l'Être. L'Être

¹ Amañ e kejer gant unan eus kudennoù an treiñ pa ranker dibab etre furmoù ar verb Br. *bout*. Un diskoulm eeun eo ober gant ar bongevor perzhenel ha lavarout : “ar Bout zo”, nemet e steuz ar furm-mañ en nac'hañ koulz hag en islavarennoù. Setu perak, goude goulenn ali Goulven PENNAOD, e kavan bastusoc'h, ha ken reizh all emezañ, ober gant ar bongevor reol : “ar Bout a vez”, “ar Bout ne vez ket”, “lavarout ne vez ket ar Bout”. (Sl. SADED, Yad-2 / 1-3).

² MERLEAU-PONTY a lak *syntaxique* da geveneb da *parataxique* pa ra ar c'hramadeg gant *hypotaxique* (Br. *kevandrevnat*) kentoc'h (sl. KIS-359, La-09, p. 96).

³ A-zivout Br. *diarhebed, deheber* (sl. KIS-290, La-08, pp. 170-171).

⁴ Kredet 'm eus treiñ Al. *Aufenthaltsort* "lec'h paouez, lec'h annezhañ" dre Br. *arozva* dre zaou abeg : a) dre ma'z eo Kb. *arhosva* kevatal rik d'an termen alamanek, b) dre ma tave hemañ d'ar Bout e kement ma *aro*.

¹ Diaester all a'n troerezh, ha gant yezh HEIDEGGER e paota an traoù eus ar seurt : Al. *Geschick* a dalvez "tonkad, tonkadur" hag "ampartiz, chem, ijin". O c'houzout ne zibab ar prederour ger ebet hep ober stad eus e seriegezh klok e chom skort va zroidigezh dre Br. *ijin*.

habite *bewohnen* le langage, il en est le moteur, et c'est pourquoi il n'est pas atteint par [le] langage comme objet [...].

“L'être qui *este* n'est pas objet d'énoncé. Mais il *este* dans la parole. Il y a une parole de l'Être — parole qui ne le dit pas au sens où l'on dit un *Seiende* qui *est* ; le *Sein* n'est pas — parole qu'il donne (*es gibt*).

“Que sera cette parole ? Elle ne sera pas *énoncé*. Dans un poème (WhD², p. 163), la phrase « la lune est couchée » n'est pas un énoncé. Il s'agit d'introduire, [d']installer un « élément » (dans le sens de eau, ciel, etc.). L'Être est un tel élément, l'élément des éléments — cf. l'enfant disant « la lune » au lieu de : « je vois la lune » — Critiquer cette idée du « sous-entendu », qui présuppose l'*Aussage* comme langage canonique. Langage « parataxique » et non « syntaxique » de Parménide. Terme inexact d'ailleurs : les intervalles des mots parlent (WhD, pp. 113 hh.). Cette parole antéprédicative n'est donc pas *Aussage* sur un délocuté, expression d'un état vécu du locuteur, elle consiste (par opposition à « conversation », « *Konversation* » — l'interlocuteur du « *Gespräch* ») à introduire l'autre « *in den Aufenthaltsort... von dem her sie jeweils sprechen* » (WhD, p. 110). Elle n'exprime pas *Erlebnisse*, mais un *site*, un *lieu*, une institution durable, un *Geschick*, qui n'est pas familier au penseur lui-même : « *kein Denker, so wenig wie ein Dichter, sich selbst versteht* » (WhD, p. 113).” (NdC, pp. 130-131.)

Pe ziforc'h etre barzhoniezh ha komz plaen ? A-benn ar fin ez eus aze ur stumm all d'an aters a rae RLN warlene : Petra eo ar varzhoniezh ? (sl. KIS-546, La-11, pp. 289 hh.). Paoted ar respontoù, hag an nac'hoù respont, a ziskouez a-walc'h n'eus hini a ve bastus. E tri rumm e c'hallfed renkañ ar responterion¹ :

~ Ar furmelourion, poetikourion, dareulerion, diouvegerion... a striv da zespizañ ar varzhoniezh dre azonoù prezegel : korvez ha darlez, darempredoù etrekanteulel, forc'hadoù arganteulel, amergeñveriñ²..., imbourc'h boulc'het gant ARISTOTELES —

² MERLEAU-PONTY a ra dave, pe d'an danvez, pe d'an destenn (meneget neuze en alamaneg) eus *Was heißt Denken ?*, Tübingen, Niemeyer, 1964 [teskanvet amañ WhD] ; tr. gl. A. BECKER & G. GRANDEL, *Qu'appelle-t-on penser ?*, PUF, 1959.

¹ Ne renkan ket e-touez ar respontoù ar c'hemm a lakaen e derou an notenn-mañ etre *uorsum* ha *prosum* ; ur sigur ne oa ken, o teurel goulou marteze war staelad ar barzh er bed, lakaet e ve ezhom d'e ober, met o vont hebiou d'an aters stignet amañ : gout a ouzomp holl ez eus barzhonegoù e komz plaen ha komzoù plaen barzhoniek.

² An *darlez* (g.) pe *darlezañ* zo, e berr, perzhioù sonerezhel ar vouezh pa gomzer ; *darlezonezh* a reer eus studi an darlez ; *darlezoeriezh* zo teskad reolennoù an darlezañ (Gl. *prosodie* en tri ster). An *amergeñveriñ* zo kement modekadur eus an *ergeñveriñ*, eleze eus dave an arouez d'an

ha pa na ra ket anv en e *Peri; poihtikh*'' eus ar varzhoniezh evel m'he intentomp — , kendalc'het en 20^t kantved gant ar strukturelourion hep diraez, dav e anzav, an disterañ kenglev : diwar ar seizh dezrannadenn strukturelour eus barzhoneg BAUDELAIRE *Les Chats* gant RIFFATERRE, LEVI-STRAUSS, JAKOBSON pergen, ne voe ket div o kenglotañ.

~ Unvarn e vez peurliesañ ar varzhed o unan hag o lennerion dirak ar varzhoneg-mañ-barzhoneg ha c'hoazh gant ma vent temzet, stummet ha kalonek a-walc'h da zigabestrañ o blizidigezh diouzh “spered an amzer” hag ar gizioù mibilius en ampar. Mar kenglot dre vras ar menoioù avat e chom dic'houest an holl da ziskleriañ perak eo “mat” un oberenn ha “didalvoud” unan all. A-unan e vent da ober gant ar ger “awen”, hep merkañ koulskoude an derez a leterc'hadegezh a lakaont en e arver.

~ Respontoù all eo re ar brederourion. O respizañ an arz evel “finvezelezh hep finvez” ez ae moarvat KANT ken pell ha ma c'hell mont ar poell en ur vro digevannezus dezhañ. Deurusoc'h a galz eo dehentadur HEIDEGGER pa stign kevarallded³ ar Bout hag ar beziad ha pa ziskouez ar varzhoniezh evel lavar o vriaat e annezad, an hini a aro ennañ, ar Bout. Seurt “tra esparañ degaset gant HEIDEGGER”, evit adkemer bomm LEVINAS, a dreuzfurm hon sell n'eo ket hepken war ar varzhoniezh pe al lavar, met war ar bed e unan.

« Soñjal a reer ez eo ar pont, da gentañ hag ent kewer, ur pont hep mui. N'eo nemet da c'houde ha dre zegouezh e c'hallfe bezañ an eztaolad eus kalz traoù all. Kemeret evel eztaolad, e teu da vezañ un argel, da skouer [...] argel a unaniezh, a gehentadur, h.a. Nemet ned eo ar pont nepred, mard eo ur gwir bont, pont hep mui da gentañ ha, da heul, argel. N'eus ket anezhañ muioc'h un argel da gentañ e kement ma ve an eztaolad eus ur pezh na ve ket ent strizh en e biao. Mar kemeromp ar pont ent strizh, ned eo nepred eztaolad. Un dra eo, tra ken. Tra ken ? E kement ha ma'z eus anezhañ un dra, emañ bodet ennañ ar pevar roud priñvel (ar pevarveder : neñv–douar–doueelion–marvelion).

arouezed (liveoù an darsteradoù hag an darvezadoù e Rummadur ar *Groupe m*, sl. KIS-359, La-09, pp. 93 hh.).

³ Sl. KIS-534, La-11, p. 180, keal an *diforc'h boudoniel* meneget gant LEVINAS ; KIS-578, La-12, p. 113, an arroud ma spisa HEIDEGGER ar c'heal ha ma tiskler an imbourc'h yezhel en deus renet evit e zec'heriañ, o venegiñ ar pevar zermen a ra ganto : *Differenz, Austrag, Unterschied, Unterscheidung*.

“[...] Ar pont [...] a vod ar Pevarveder en un doare lavaret, o pourchas dezhañ ur sezva» Eleze, pep tra zo an doare ma c'hoarvez ar pevarveder.

“Ar pont zo un dresenn, ur gouluz er vaezienn bleinekaet gant neñv–douar–doueel–denel. An kez maezienn zo maezienn ar Bout. Ar Bout « gwan », ar Sein arveskroazell ~~Sein~~ nac'hañ an nac'hañ, ragergorenn, zo se dre ma'z eo skoulm ar Pevarveder, lec'h ma kengroaz an amparoù : pevar fenn ar groaz a verk pep a vlein. Furmet e vez an « dec'hmegel » hag ar « gwerc'hel » dre vezañ gorreet diwar ar « gwengelel », ma vez kenginet « ster kewer » ha « ster diarneuz »¹, pe gentoc'h ma emaint en ur c'heñver kenginus. Ar « ster kewer », keal kerentiet da hini an ergorenn pe ar gourzhergor.

“E gwir, evel an dra, ar ger zo nann un « ergorenn » (despizet dre « berzhioù », anavezet ouzh « perzhioù ») ha bastet a-hend-all gant ur ster yezhel, bez' ez eo evel ar pont, ur skoulm a urzh sonel a zo ur skoulm en urzh sterel.”

“« On s'imagine que le pont n'est tout d'abord et proprement qu'un pont (*bloß eine Brücke*). C'est ultérieurement et occasionnellement qu'il pourrait encore exprimer beaucoup d'autres choses. Considéré comme expression (*Ausdruck*), il devient alors un symbole, par exemple symbole [...] d'union, de communication établie, etc. Seulement le pont n'est jamais, si c'est un vrai pont, d'abord simple pont, et par la suite, symbole. Et pas davantage n'est-il d'abord qu'un symbole en ce sens qu'il exprimerait quelque chose qui, à parler strictement, ne lui appartient pas. Si nous prenons le pont au sens strict, il n'est jamais expression (*Ausdruck*). Il est une chose (*ein Ding*) et rien de plus (*nur dies*). Rien de plus ? Comme chose, il rassemble en lui les quatre points cardinaux (*das Geviert*) : le quatuor — [le] ciel – [la] terre – les divins – les mortels).

“« Le pont [...] rassemble le Quatuor d'une certaine manière, en lui procurant un siège (*eine Stätte*).¹» [C'est-à-dire] chaque chose est la manière dont le quatuor a lieu.

“Le pont est un tracé, une modulation dans le champ polarisé par ciel–terre–divin–humain. Ce champ est le champ de l'Être. L'Être « faible », le Sein barré ~~Sein~~ négation de la négation, pré-objet, est cela

¹ Notenn ouzhpennet amañ gant MERLEAU-PONTY : “*kanteul hag arganteul*”.

¹ HEIDEGGER, *Bauen, Wohnen, Denken*, armodskrid parzhiat e VuA, pp. 153 hh. ; tr. gl. amañ gant MERLEAU-PONTY.

parce qu'il est nœud du *Geviert*, lieu où se croisent les « dimensions » : les quatre extrémités de la croix indiquent un des pôles. L'« imaginaire » et le « réel » sont formés par prélèvement sur le « mythique », où « sens propre » et « sens figuré »² s'inversent, ou plutôt sont dans rapport réversible. Le « sens propre », notion apparentée à celle de l'*Objekt* ou du *Gegenstand*³.

“En réalité, comme la chose, le mot est non pas un « objet » (défini par « propriétés », reconnu à « propriétés ») et doué par ailleurs d'un sens linguistique, il est comme le pont, un nœud de l'ordre phonique qui est un nœud dans l'ordre sémantique.” (NdC, pp. 124-126.)

An atersoù a reer o lenn HEIDEGGER eo : ha kerzh ur prederour eo e hini ? hag ar Bout a ra keal anezhañ zo disoc'h un devezout pe dodad ur gwengel ? Digantañ e teu ar respontoù : un *dezevour* (*Denker*) ez arvenn bezañ kentoc'h eget ur *prederour* ; evit ar Bout, hag eñ dreistlavar, anlavaradus, ne dremen hebiou d'an emzislavar ez eo komz anezhañ evelkent nemet dre haeriñ “ez eo *gwengel* pep orin”. Ne virer ket a soñjal e FREUD a skrive e 1932 : “Arlakadenn al luzadoù zo koulz lavarout hon gwengelouriezh. Boudoù gwengelek eo al luzadoù, meurdezes en o andesaveladur.⁴” Hogen, endra strivas FREUD e vuhez pad, en aner, d'ober un diskiblezh ouiziel eus ar Bredelfennerezh, ez aketas HEIDEGGER a-hed ar wech da ziforc'hiñ fraezh e breder diouzh ar gravez. E gwir, n'eo ket ar c'hevelepterioù, ar c'hensturderioù a vank. Gwall heñvel eo “divriadur ar ger”, ar c'houezh a ra da renk an arouez ouzh kouezh orinel mab den hervez ar Bibl. Ar brezegenn “Wozu Dichter ?” embannet e-barzh *Holzwege*¹ o tennañ he zitl hag he bomm kentañ eus barzhoneg HÖLDERLIN “Brot und Wein

”² : « [...] wozu Dichter in dürftiger Zeit ? » (« [...] da betra barzhed en amzer an dienez ? ») a zispak dre an hir an div zodenn-mañ : da gentañ, emdennet eo an doueoù eus ar bed (ar barzh a veneg an “tri doue breurek” : Herakles, Dionusos, ar C'hrist) hag ar varzhed zo heñvel ouzh “des Weingotts heilige Priester” (“beleion santel doue ar

² Notenn ouzhpennet amañ gant MERLEAU-PONTY : “signifiant et signifié”.

³ Dave a ra MERLEAU-PONTY da HEIDEGGER, *Der Satz vom Grund*, Pfullingen, G. Neske, 1957, p. 156 ; tr. fr. A. PREAU, Paris, Gallimard, 1962.

⁴ In *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*.

¹ *Holzwege*, Frankfurt, Klostermann, 1950, pp. 269, 320 ; tr. gl. W. BROKMEIER, *Chemins qui ne mènent nulle part*, Gallimard, 1962, pp. 220, 261. Sl. ivez KIS-587, La-12, p. 159 n.

² Barzhoneg savet e 1800-1801 ha renket e-touez *Glac'harnadoù bras* HÖLDERLIN.

gwin”) ; d'an eil, en awen, en anal ar varzhed e kement ma ne chom spig ouzh netra³, emañ ar salvder. En e glozadur e lavar c'hoazh HEIDEGGER : “[...] galvedigezh varzhel ar varzhoniezh a glot gant oadvezh nevez ar bed. Oadvezh nad eo na divriad na diskar.” Lavar barzhel “kravez” HEIDEGGER ned eo ket Logoz aviel Yann : evitañ da vezañ salver, ne ziougan e nep lec'h ez eo salver d'an *Dasein*, hemañ a chom ar *bout-evil-ar-marv*.

Ha prepoz derou an notenn-mañ ? Aet e ve diwar wel ? Dre forzh treiñ-distreiñ, dre forzh *uorsa#re*, e vemp aet ken pell diouzh ar c'hemm a verkemp etre *uorsum* ha *prorsum* ? N'eo ket, rak e intent evel kemm etre barzhoniezh ha komz plaen, evil ar furmel e oa, oa ur c'hammed kentañ trema selloù all, donoc'h, war ar varzhoniezh. Respont n'hon eus ket d'an aters : “Petra eo ar varzhoniezh ?”, unan hon eus avat d'un aters all a zo : “Perak n'eus ket respont ?

” : pa ziskler HEIDEGGER ned eo ket al lavar evil diraez ar Bout dre benn ma'z eo dedaolad hag annez ar Bout. Evel ar roue Midas a droe en aour kement a douche, ar varzhoniezh hepken a c'hell respont diwar he fenn he unan, met pa respont, ne oar nemet ober da varzhoniezh diflukañ ha dimp chom troet outi, *uorsum ad e(am...*

AN DEZEVOUT BONIEK EN ARZ

Kizidikoc'h e oa MERLEAU-PONTY ouzh an arzoù delvel eget ouzh ar varzhoniezh — e levr kaerañ eo moarvat *L'Œil et l'Esprit*¹, gouestlet d'al livouriezh. Tro hon eus bet da sevel notennoù a-zivout e levr dalif *Le Visible et l'Invisible*². Da geñver e leadurioù e *Collège de France* e 1960-1961 e tistroas war an dachenn ; en *Notes de Cours* e kaver un torkad notennoù dindan an titl : *La pensée fondamentale en art*.

Al livour, ar c'hizeller ne zerc'hennont ket an natur, a dalvez : ne zespizont ket ar werc'henn a zo dirazo, ne c'houbaront ket al lun a welfent anezhi ha n'en dezhannont

³ HEIDEGGER a veneg div werzenn eus an trede *Sonett an Orpheus* gant Rainer Maria RILKE (a brezegenne ar prederour da lidañ deiz ha bloaz e varv) :

Kanañ evil gwir a c'hoarvez eus ur c'hwezh all.

Ur c'hwezh evil netra. Un anal e doue. Un avel.

¹ *L'Œil et l'Esprit*, Gallimard, 1967 [teskanvet amañ OE].

² *Le Visible et l'Invisible*, Gallimard, 1964 [teskanvet amañ VI]. Sl. “Keal ar c'hreud e preder Merleau-Ponty”, KIS-524, La-11, pp. 115-130.

ket e rannlunioù eeun war-benn kevandodiñ diwarno war al lien pe er maen ul lun derc'henn a ve an drevezad eus al lun gwerc'henn. Petra a ra an arzour neuze ? Distummañ al lunioù ? Perak ? Ha da gentañ, da betra an arz ? Un derou respont a ro MERLEAU-PONTY oc'h addisplegañ skulterezh ha livouriezh :

“Rodin : *parzhioù ar c'horf a rank bezañ pep hini en ul lankad arall eus ar fiñval. Alese ul lakadur na voe nepred hini ar c'horf war fiñv. Hevelep lankadoù ankengallus eo a vorc'h an ardreuziñ. Perak ? Peogwir, pep hini anezho o reiñ hervez kemez ar c'horf ur c'heñver arall ouzh an egor, dres pa'z int ankengallus hag int koulskoude lankadoù eus an un korf, e vlosk ar c'horf en amzer-elezh : an den gant e zaou droad war al leur, mirc'hed Derby Epsom gant o favioù o vriata al loabr zo dezho un troad e pep pred. An-eil-en-egile (Ineinander) egor-amzer — al luc'hskeudenn oc'h arzerc'hel digor ar pred, hag eñ distremenet gant an amzer dre arlankañ hag amc'hwelañ, al livouriezh oc'h ebarzhiñ er c'horf ar « mont ac'hann, mont du-se » — ar fiñval n'eo ket kemmañ lec'h da gentañ, met reollun diabarzh un ober, bloskadur ur c'horf etrezek ar pezh ez a dioutañ hag ar pezh ez a tremazañ.*”

“Rodin : il faut [les] parties du corps chacune dans [des] phases différentes du mouvement. Donc position que le corps en mouvement n'a jamais eue. Ce sont ces moments impossibles qui secrètent la transition. Pourquoi ? Parce que chacun d'eux selon [la] logique du corps me donnant [un] autre rapport à l'espace, justement parce qu'ils sont impossibles et pourtant du même corps, le corps éclate en temporalité : l'homme avec ses deux pieds au sol, les chevaux du *Derby d'Epsom* embrassant la piste de leurs pattes ont un pied dans chaque instant. *Ineinander* espace-temps — la photo maintient ouvert l'instant que le temps dépasse par empiètement et métamorphose, la peinture inclut dans le corps, le « quitter ici, aller là » — le mouvement n'est pas d'abord changement de lieu, mais formule interne d'un faire, éclatement d'un corps vers ce qu'il quitte et ce qu'il approche.” (NdC, p. 172.)

Mar distumm an arzour al lunioù, n'eo ket hep abeg : dindan boell ar c'horf alvezel direadus d'ur ventoniezh emañ kemez ar c'horf kreudel (*der Leib*) ; dindan dri ampar an egor alvezel (an teir ment klasel) ez eus ur vordilh a amparoù all, hag int kevarlank gant an amzer ; ul linenn difiñv en egor alvezel zo fiñvus e-barzh selloù an arseller, a zihun fiñv, a c'han amzerelezh e *Leib* an arvester. Ha setu derou ur respont d'an aters “da betra an arz ?” : an daolenn, an delwenn zo graet da vezañ dec'havalet gant galloudoù kuzh e korf an arseller, ha se peogwir e voe bleniet dorn an arzour gant

an hevelep galloudoù kuzh en e gorf. Peogwir, ha MERLEAU-PONTY a zispleg hir an arvez-se, emañ merk an hevelep galloudoù kuzh e kement tra a ra ar bed. Dindan hewel ar bed ez eus un diwel a zo a un werc'helezh gant galloudoù kuzh ar c'horf — alese an termen *kreud (la chair)* a chom ken kevrinus en derou d'e lennerion, ar c'hreud, a zo kreud an den ha kreud an traoù. Harpañ a ra MERLEAU-PONTY war lavaroù al livourion o deus devezet o arz :

“Pezh a glaskan deouezañ deoc'h zo kevrinusoc'h, kenrouestlet gant gwrizioù end-eeun ar boud, gant andon dreistgavael an haezadoù.”

“Ce que j'essaie de vous traduire est plus mystérieux, s'enchevêtre aux racines mêmes de l'être, à la source impalpable des sensations” (Paul CEZANNE¹).

“Me a soñj en deus Cézanne klasket an donder e vuhez pad.”

“Moi, je pense que Cézanne a cherché la profondeur toute sa vie” (GIACOMETTI²).

D'an termen *donder* e fell da MERLEAU-PONTY reiñ spisadurioù :

“Petra eo an kez « klask » d'an donder o padout « ur vuhez a-bezh » (ha nann « ur wech en e vuhez ») ? Ned eo ket an donder dreistnijet, ezplekaet, kemmet e bezañs nag an donder tavintetet gant an tresañ diarsell, an ezvezañs hep mui a lodennoù 'zo.

“Ar c'hevarlankañ eo — an enkel nad eo ket bezusted e ster ur weredelezh all da stadañ, ur gweredel all kenurzhiat hep mui ouzh hon hini, a zo bezusted e ster ar vec'hiegezh, ar gronnadur eus ur gweredel dreistdiraez e-barzh ar gweredel heziraез. Eno emañ diwar vremañ. Eno emañ an arvest e-maez a bep gwelout, eñ eo a emaoz da vezañ gwelet (ar goulou).”

“Qu'est-ce que cette « recherche » de la profondeur qui dure « toute une vie » (et non « une fois dans sa vie ») ? Ce n'est pas la profondeur survolée, explicitée, changée en présence ni la profondeur sous-entendue par [le] dessin perspectif, [la] simple absence de certaines parties.

“C'est l'*overlapping* — la latence qui n'est pas possibilité au sens d'une autre actualité de constatation, d'un autre actuel simplement

¹ Joachim GASQUET, *Cézanne*, Paris, Bernheim-Jeune, 1921.

² Georges CHARBONNIER, *Le monologue du peintre*, Paris, Julliard, 1959, « Entretien avec Giacometti ».

coordonné au nôtre, qui est possibilité au sens de prégnance, enveloppement d'un actuel inaccessible dans l'actuel accessible. Il y est dès maintenant. Le spectacle est là hors de toute vision, c'est lui qui se prépare à être vu (la lumière)." (NdC, pp. 167-168.)

A-zivout keal an *amparelezh*¹ hag an darempred etre ar c'horf, an traoù hag an daolenn, e talc'h MERLEAU-PONTY ur prezeg nes d'an hini a gaver en OE hag e VI :

“Livañ n'eo ket ouzhpennañ handerc'h un trede ment da re al lienenn, kempenn ur merzhout hep ergorenn, heñvelañ gwellañ ouzh ar merzhout ergorenn. Div vent zo d'al lienenn-skor, un anvevennad mentoù ez eus d'al lienenn arvestet. Ha da verzhadur ar bed ivez. Emañ ar sell oc'h atersañ an dra. O c'houlenn outañ penaos ez emc'hra tra hag ar bed bed¹. An araezioù a dreuzomp peurliesañ hep o gwelout, dav eo o gwelout, ledanaat ar welusted [...]. Al livour « a zegas e gorf » (Valéry), eleze e lagad hag e zorn, lezel a ra an traoù da vevañ en e gorf ha da zec'han ennañ un doubl diabarzh nad eo arvest eus un dra bennak nemet o vezañ « arvest eus netra », « emziarlunius » (Bru). [...] Ar gwelout ned eo mui sellout ouzh un « diavaez », derc'hennañ. Al livour eo a vez o nodiñ e-barzh an traoù evel dre zevrec'hiadur ha donedigezh dezhañ eus an hewel. An egor pergen zo o tont den ne oar a belec'h da emlakaat, da ziwanañ war ar skor — Henri Michaux : livioù Klee evodet evel dre anadenn naturel don, « ec'hwezhet el lec'h mat » evel heroud pe loev [...]. Ne ouzer mui piv a wel ha piv a vez gwelet : « roll al livour eo amc'havaelañ hag ervannañ ar pezh en em wel ennañ » (M. Ernst). André Marchand : « En ur forest, e'm eus meur a wech santet n'eo ket me a selle ouzh ar c'hoad. Santet 'm eus, deizioù 'zo, e oa ar gwez a selle ouzhin, a gomze ouzhin... Aze edon me, o selaou... Va meno eo e rank al livour bezañ

¹ Sl. “Gl. **dimension**”, KIS-517, La-11, pp. 65-76. Amjestr e vez treiñ testennoù MERLEAU-PONTY war an divoud dre ma reomp gant daou hanc'her pa ra eñ gant unan. Evitañ da vezañ kendaolet d'ober eus *mentoù* an egor ur spesad eus ur genad (hon eus anvet an *amparoù*) e talc'h d'ober gant Gl. *dimension* evit an daou geal kuites da arverañ daouankoù. E se, e NdC end-eeun e skriv (pp. 168-169) : “Voilà la profondeur, en réalité les autres « dimensions » ne sont pas différentes — Formes, plans, systèmes, hauteur-largeur ne se cristallisent qu'en cachant le reste — sont des variantes de la profondeur [...]” (“Setu an donder, evit gwir an amparoù all n'int ket disheñvel — Stummoù, talennoù, trevnadoù, sav-led ne strinkennont nemet o kuzhat ar pep all — zo askenadoù eus an donder [...]).”

¹ MERLEAU-PONTY a adkemer aze ur bomm gant HEIDEGGER : “Das Ding dingt, die Welt weltet” (“Emañ an dra o trañ, ar bed o vediañ”).

treantet gant an hollved ha n'eo ket mennout e dreantiñ... Gortoz a ran bezañ beuzet e'm diabarzh, goueledet. Marteze e livan evit derc'haviñ.”

“La peinture [n'est pas] ajouter fictivement une 3e dimension à celle de la toile, organiser une perception sans objet, aussi semblable que possible à la perception avec objet. C'est la toile-support qui a deux dimensions, la toile contemplée en a une infinité. Et la perception du monde aussi. Il y a interrogation du regard à la chose. Il lui demande comment elle se fait chose et le monde monde. Les *moyens*, nous les traversons d'habitude sans les voir, il faut les voir, élargir la visibilité [...]. Le peintre « apporte son corps » (Valéry), i.e. son œil et sa main, [il] laisse les choses vivre dans son corps et y susciter un double interne qui n'est spectacle de quelque chose qu'en étant « spectacle de rien », « autofiguratif » (Bru²). [...] [La] Vision n'est plus regard sur un « dehors », représentation. C'est le peintre naissant dans les choses comme par concentration et venue à soi du visible. L'espace notamment vient on ne sait d'où se poser, germer sur le support — Henri Michaux : les couleurs de Klee émanées comme par profond phénomène naturel, « exhalées au bon endroit¹ » comme patine ou moisissure [...] On ne sait plus qui voit et qui est vu : « le rôle du peintre est de cerner et de projeter ce qui se voit en lui² » (M. Ernst), André Marchand : « Dans une forêt, j'ai senti à plusieurs reprises que ce n'était pas moi qui regardais la forêt. J'ai senti, certains jours, que c'étaient les arbres qui me regardaient, me parlaient... Moi j'étais là, écoutant... Je crois que le peintre doit être transpercé par l'univers et non vouloir le transpercer... J'attends d'être intérieurement submergé, enseveli. Je peins peut-être pour surgir³ » (NdC, pp. 170-171).

Kevenebet emañ enta al lunioù diwar c'horre, disoc'h un derc'hennañ, un dezzannañ mentoniell, eleze un drevezañ plat, hag al lunioù o terc'haviñ eus unanidigezh kreud an arzour gant kreud ar bed, frouezh d'ar galloudoù kuzh a raen anv anezho a-zioc'h, barrek da zihuniñ an hevelep galloudoù kuzh en arvesterion.

² Charles BRU, *Esthétique de l'abstraction*, Paris, PUF, 1955, pp. 86, 89.

¹ Henri MICHAUX, *Passages* « Aventures de lignes », Paris, Gallimard, 1963, p. 174.

² Georges CHARBONNIER, *op. cit.*, « Entretien avec M. Ernst », p. 34.

³ *Ibid.*, « Entretien avec André Marchand », pp. 143-145.

Merkomp e ra MERLEAU-PONTY “*linenn blaenek*” (*ligne prosaïque*) eus al linenn haneilet dik hervez reolennoù an diarsell⁴ pe nep reizhiad derc'hennañ.

“Al linenn el livouriezh — E se, keharz gant ar Bout liesstumm o tec’han un eztaolñ, eleze an eskor eus reizhiadoù kevatalderioù krouet. Kement-se a ampleg gwechoù ‘zo dafaroù nevez, araezioù eztaolñ nevez, a c’hell avat bezañ graet dre adkevannodiñ ar re gozh.

“Krouiñ, neveziñ ne c’hoarvez nag a vrientekaat hini anezho, al liv diwar goust al linenn, an arouezioù diwar goust an diarlunioù, hogen ag o c’horvoiñ evel lankadoù ur reizhiad diougemmañ⁵, un diforc’hiñ diabarzh.

“Da skouer, al linenn ne vez ezlakaet gant al liv e mod ebet (linennoù Klee, linennoù Matisse) — Pezh a vez ezlakaet : al linenn blaenek, al linenn eus an dra (trolinenn an aval). Vinci endeo, « ar siliennadur » ha Bergson : al linenn « a c’hell na vezañ hini eus linennoù hewel al lun ». A zo muioc’h : n’eus ket linennoù ergorel, emaint bepred a-raok pe goude ar sellout. Al linenn ne zrevet ket an hewel, « hewelaat a ra » (Klee).

“Michaux : biskoazh ne voe evel se « lezet ul linenn da hunvreal », biskoazh ne voe boaziet er par-se he doare da emober linenn, « da vont, linenn ». Al linenn a c’hell evel se bezañ adkevannodet, dont d’ur galloud emren. Ar c’hemm etre diarluniañ hag andiarluniañ zo neuze ken bihan ha ma karer — diarluniañ : gant al linenn e teu ditour blaenek ha war un dro reollun a oberiadezh hag a c’houzañvadezh kreudel (Matisse). Klee : al linenn ne ro nemet an hanverk « diwel », an titl o pourchas an ditour blaenek — hogen, maouezed Matisse ne oant ket maouezed evit ar weladennerion gentañ ha delioù kelenn Klee zo dreistkred dre forzh bezañ « dik ».”

“La ligne en peinture — Donc, contact avec l’Être polymorphe suscitant [une] expression, i.e. avènement de systèmes d’équivalences créés.

⁴ Ne zere ket komz eus “luc’hskeudennegezh” evel a reer a-wechoù da zoareañ an taolennoù a zo anat warno e oa an drevezañ pal o oberour : al luc’hskeudennañ a c’haller lakaat ivez en arempred ar galloudoù kuzh. A-zivout an derezioù a’m eus kinniget despizañ etre blein an drevezañ ha blein an deouezañ, sl. KIS-361, La-09, pp. 131-132 ; sl. ivez, a-zivout *deouezañ* KIS-319, La-08, pp. 255-260.

⁵ Br. *diougemmañ* "merkañ diwar-bouez un elfenn diforc’hus, eleze ur *gougemm* g. -où (Gl. *signe diacritique*)", sk. : “*Diougemmañ* « ker » ha « kêr », « ^ » o vezañ ar *gougemm*. Br. *gougemmañ* "bezañ elfenn diforc’hus etre", sk. : “An arouez « ^ » eo a *c’hougemma* « ker » ha « kêr ».”

Ceci implique quelquefois [de] nouveaux matériaux, [de] nouveaux moyens d'expression, mais peut aussi se faire par réinvestissement des anciens.

“Création, nouveauté, ne consiste ni à donner privilège à l'un d'eux, à couleur sur ligne ou à signes sur figuration, mais à les employer comme moments d'un système diacritique, d'une différenciation interne.

“Par exemple, la ligne [n'est] nullement exclue par la couleur (lignes de Klee, lignes de Matisse) — Ce qui est exclu : la ligne prosaïque, la ligne *de la* chose (le contour de la pomme). Déjà Vinci, « le serpentement » et Bergson : la ligne « peut n'être aucune des lignes visibles de la figure¹ ». Bien plus : il n'y a pas de lignes objectives, elles sont toujours avant ou après le regard. La ligne n'imité pas le visible, elle « rend visible » (Klee).

“Michaux : jamais on n'avait ainsi « laissé rêver une ligne² » jamais on n'avait à ce point usé de sa manière de se faire ligne « d'aller, ligne³ ». La ligne peut être ainsi réinvestie, devenir puissance autonome. La différence entre figuration et non-figuration est alors aussi petite qu'on voudra — figuration : la ligne donne signalement prosaïque en même temps que formule d'activité et de passivité charnelle (Matisse). Klee : la ligne ne donne que le chiffre « invisible », le titre fournissant la référence prosaïque — mais, les femmes de Matisse n'étaient pas des femmes pour les premiers visiteurs et les feuilles de houx de Klee sont incroyables à force d' « exactitude ».” (NdC, pp. 171-172.)

Setu ni distro e-tal hon poent loc'hañ, ar c'hemm *uorsum* – *prorsum*. E-tal ? N'eo ket tre. Hon treiñ-distreiñ, hon *uorsa#re*, zo bet heñvel ouzh un droellenn kentoc'h eget ouzh un droienn blat, rak dre vont hon eus lakaet war wel un ampar all a zo an donder. Ar c'hemm zo emziskuliet, n'eo ket etre *uersu(s)* ha *pro#sa* pe etre arz solluniek hag arz diarluniek, met etre diwel ha hewel, etre drevezañ ha deouezañ, etre treantiñ ha bezañ treantet, etre mont a-zremm “war groc'hen an traoù” ha mont a-zerc'h : beuziñ en traoù ha derc'haviñ pe, evit arverañ termenou HEIDEGGER, etre al lavar ti ar Bout hag ar ger divriet. Br. *plaenek* 'm eus dalc'het evel skritell war an drevezañ, h.a. — war-bouez an hevelep rikladur en e ster hag an hini a c'hoarvez gant Gl. *prosaïque* dindan bluenn MERLEAU-PONTY.

¹ Henri BERGSON, *La pensée et le mouvant*, Paris, PUF, 1934, pp. 264-265.

² Henri MICHAUX, *op. cit.*, p. 177.

³ *Ibid.*

Evel klozadur ne rafen nemet adkemer rann diwezhañ KIS-524 : **KREUD HA YEZH** (La-11, pp. 127-130). Ar c'heñver kein-tal intentet evel beuzidigezh ar yezhour er yezhoù hag eñ o yezhañ, o yezhouriañ evit derc'haviñ, ar c'hemm etre diwel ha hewel intentet e rezh kemm etre dierouez hag erouez, etre drevezañ furmoù kent ha deouezañ furmoù digent, etre treantiñ dre an dezren soliet, *plaenek* ha bezañ treantet, “degas e gorf”, lezel al lavar da vevañ ennañ ha bezañ ganet gantañ war ur sol nevez...